

Development oriented human rights or human rights oriented development

Abstract

This article discusses the differences between the two approaches namely development-oriented human rights and human rights-oriented development, and seeks to answer the question of What is the end of the disagreement between these two approaches? After reviewing the background and history of each of these two approaches and the pros and cons of each of them, the latest developments related to them at the international level and specialized human rights and development institutions in the United Nations were examined. Development-oriented human right is further emphasized and prioritized by developing countries, and the human rights-oriented development is emphasized and prioritized by developed countries and specialized UN institutions. The findings of this study showed that today these two approaches are so combined with each other that it is very difficult to separate them from each other and the article concluded that both approaches are important and all countries and specialized organizations should have a careful approach toward both of which are important and necessary for the protection and promotion of human rights and development and ignoring either of them will undermine human rights and development.

Keywords: Right to Development, Development, Sustainable Development, Human Rights, United Nations

حقوق بشر توسعه محور یا توسعه حقوق بشر محور

سید محمد ساداتی نژاد^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۲۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۱۱

چکیده

این مقاله به تفاوت‌های دو رویکرد حقوق بشر توسعه محور و توسعه حقوق بشر محور خواهد پرداخت و به دنبال پاسخ به این سؤال است که فرجام اختلاف نظر میان کشورهای در حال توسعه و توسعه یافته در زمینه حقوق بشر بودن توسعه به کجا انجامیده است؟ برای این منظور با بررسی سوابق و تاریخچه مربوط به هر یک از این دو رویکرد و موافقین و مخالفین هر یک از این رویکردها، آخرین تحولات مربوط به آنها در سطح بین‌المللی و نهادهای تخصصی حقوق بشری و توسعه‌ای در سازمان ملل متحد مورد بررسی قرار خواهد گرفت. حقوق بشر توسعه محور یا همان حق توسعه بیشتر از سوی کشورهای در حال توسعه مورد تأکید و اولویت قرار می‌گیرد و توسعه حقوق بشر محور از سوی کشورهای توسعه یافته و نهادهای تخصصی سازمان ملل مورد تأکید و اولویت قرار می‌گیرد. بررسی‌های این پژوهش نشان داد که امروزه این دو رویکرد آنقدر با یکدیگر ترکیب و ممزوج شده که جدا کردن آنها از یکدیگر بسیار سخت است و نتیجه‌گیری مقاله آن بود که هر دو رویکرد مهم است و همه کشورها و سازمان‌های تخصصی باید به هر دو رویکرد توجه داشته و هر دو برای حمایت و ارتقای حقوق بشر مهم و ضروری هستند و نادیده گرفتن هر یک از آنها موجب تضعیف حقوق بشر خواهد شد.

واژگان کلیدی: حق توسعه، توسعه، توسعه پایدار، حقوق بشر، سازمان ملل

^۱ دکتری روابط بین‌الملل دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

بنیان اعلامیه جهانی حقوق بشر در سال ۱۹۴۸ زمانی که بر اساس تجربه دو جنگ ویرانگر اول و دوم جهانی، جنبش بین‌المللی مدرن حقوق بشر را پایه‌ریزی کردند، جهانی بهره‌مند از یک نظم بین‌المللی و اجتماعی که تمام حقوق و آزادی‌های مندرج در اعلامیه در آن تحقق کامل پیدا کند را درخواست می‌کردند. با این وجود، هنوز میلیون‌ها انسان از نقض حقوق بشرشان به واسطه مشکلات و بحران‌های مالی، اقتصادی، غذا، انرژی، تغییرات آب و هوایی، فقر، نابرابری، گرسنگی، تبعیض، ناامیدی و شورش اجتماعی رنج می‌برند (OHCHR, 2013). از آن زمان تاکنون، اسناد حقوق بشری متعددی در تکمیل و یا اجرای اعلامیه جهانی حقوق بشر، تدوین شده است اما اختلاف‌نظرها در برخی از حقوق بشر، همچنان باقی است. یکی از حقوق مورد اختلاف، حق توسعه است که با گذشت شش دهه، همچنان اختلاف‌نظر میان کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه در زمینه اینکه آیا توسعه، جزء حقوق بشر است یا خیر، باقی است. این پژوهش که به روش توصیفی و تحلیلی و با اسناد کتابخانه‌ای گردآوری شده به دنبال پاسخ به این سؤال است که فرجام اختلاف نظر میان کشورهای در حال توسعه و توسعه‌یافته در زمینه حقوق بشر بودن توسعه به کجا انجامیده است؟ در طول شش دهه گذشته، کشورهای در حال توسعه، همواره این موضوع را برجسته کرده‌اند که توسعه‌بخشی از حقوق بشر است و ارتقای این حق و سایر حقوق بشر نیازمند کاستن از شکاف موجود میان کشورهای غنی و فقیر و تعهد کشورهای پیشرفته به کمک به کشورهای کمتر توسعه‌یافته است و بدون آن، تحقق این حق و سایر حقوق بشر در کشورهای در حال توسعه مقدور نیست. از سوی دیگر کشورهای توسعه‌یافته، حق بشری بودن توسعه را به شکلی که کشورهای در حال توسعه مطرح می‌کنند، کم‌اهمیت جلوه می‌دهند. کشورهای توسعه‌یافته، به جای آن، موضوع حقوق بشر محور بودن توسعه را برجسته می‌کنند و اینکه توسعه می‌بایستی منجر به ارتقای حقوق بشر گردد. این رویکرد، نتایج خود را در مباحث توسعه و پیگیری اجرای اسناد اهداف توسعه هزاره و اهداف توسعه پایدار نشان داده است.

در این پژوهش، ضمن تشریح این دو مفهوم، به تحولات آن و اینکه از نگاه محقق یک کشور در حال توسعه اسلامی، کدام یک از این دو رویکرد اولویت دارد، پرداخته می‌شود. وجه تمایز این پژوهش، پرداختن به هر دو مفهوم در کنار هم و در ارتباط باهم است. در متون تحقیقی فارسی، پژوهش زیادی در مورد حق توسعه صورت گرفته است اما در مورد مفهوم دوم یعنی توسعه حقوق بشر محور و ارتباط آن با حق توسعه، کمتر سخن گفته شده است. همچنین در بررسی متون مشخص می‌شود که گاهی در فهم حق توسعه با توسعه حقوق بشر محور، خلط مبحث صورت گرفته است. به عنوان نمونه در یکی از مقالات آمده است می‌توان موارد زیر را به عنوان عناصر اصلی تشکیل‌دهنده حق بر توسعه بیان نمود: الف) انسان در مرکز توسعه قرار دارد؛ ب) روند توسعه باید به همه حقوق بشر، از جمله حقوق مشارکت، احترام بگذارد؛ ج) توسعه باید عدالت اجتماعی را ارتقا بخشد؛ د) دولت‌ها مسئولیت اصلی تحقق حق توسعه را از طریق تدوین سیاست‌های مناسب ملی و همکاری‌های بین‌المللی بر عهده‌دارند (تیموری ۱۳۹۹: ۳۹) که مشخص است حق توسعه و توسعه حقوق بشر محور با یکدیگر خلط شده است هر چند، در پژوهش اشاره خواهیم کرد که حق توسعه و توسعه حقوق بشر محور، دوروی یک سکه هستند و در واقع هر دو همدیگر را در بر می‌گیرند ولی نیاز است ابتدا به تفاوت این دو رویکرد با توجه به وجه غالب آن در مباحث حقوق بشری و توسعه‌ای و در میان اهل فن و دانش مربوط به آن دو رشته، توجه داشت.

عدم توازن در پژوهش‌های انجام‌شده در زمینه حق توسعه و توسعه حقوق بشر محور، موجب عقب افتادن از پیگیری متوازن مباحث توسعه و حقوق بشر شده و حق توسعه بیش از توسعه حقوق بشر محور شناخته شده و معرفی گردیده است. مشخص است که در مطالعات ایرانی، توجه کافی و بایسته‌ای به مباحث مربوط به توسعه حقوق بشر محور صورت نگرفته است. نتیجه آن که به واسطه تأکید کشورهای توسعه‌یافته بر این مفهوم، نوعی افراط در بدبینی و تردید در مورد توسعه حقوق بشر محور ایجاد شده است که نهایتاً به نفع ارتقای حقوق بشر در هیچ کشوری نیست. این رویکرد، شاید یکی از علل تخریب چهره حقوق بشری جمهوری اسلامی ایران نیز باشد و موجب عدم توازن در مباحث توسعه و حقوق بشر در داخل کشور شده و ضرر آن نه فقط برای حمایت و ارتقای حقوق بشر است بلکه موجب آسیب وارد شدن به روند توسعه ملی و منافع ملی و امنیت ملی کشور است.

سابقه طرح مفهوم حق توسعه

سابقه در نظر گرفتن توسعه به عنوان یک حق بشری توسط کشورهای در حال توسعه به دوران استعمارگرایی برمی‌گردد. توسعه نابرابر در سطح جهانی و فاصله روزافزون میان کشورهای شمال و جنوب و شکاف فقیر و غنی، باعث شد نخبگان سیاسی کشورهای در حال توسعه که همواره از عدم برخورداری مردم کشورهای در حال توسعه از حقوق اقتصادی و اجتماعی رنج می‌بردند، توسعه را به عنوان یک حق بشری در سازمان ملل مطرح نمایند. گرچه تصویب اعلامیه جهانی حقوق بشر و میثاق‌های حقوق مدنی سیاسی و حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی زمینه‌ساز تولد حق توسعه دانسته شده است ولی تجربه استعمارزدایی نیز باعث تقویت زمینه شکل‌گیری حق توسعه شد. (صادقی ۱۳۹۴) اصولاً پارادایم حاکم بر حقوق بین‌الملل توسعه نیز تا دهه ۷۰ در بستر شرایط تاریخی و اقتصادی دهه ۱۹۶۰ عمده‌تأ مبتنی بر توسعه اقتصادی بود؛ اما به تدریج در پرتو تلاش‌های بین‌المللی و صدور گزارش برونتلند^۱ (کمیسون برونتلند)^۲ مفهومی تحت عنوان توسعه پایدار در گستره حقوق بین‌الملل مطرح شد. (سلیمی ترکمانی ۱۳۹۱: ۴۴) و این مسئله در حوزه حقوق بشر نیز مؤثر بود و موجب طرح حق توسعه شد. اولین بار این واژه از سوی وزیر خارجه وقت سنگال در سخنرانی وی در مجمع عمومی سازمان ملل در سال ۱۹۶۶ مطرح شد. (فیروزی ۱۳۹۶: ۷۱) تا دهه ۱۹۷۰ در هیچ‌یک از اسناد حقوق بشری اشاره مستقیمی به حق توسعه نشده بود. تنها از این تاریخ به بعد بود که مفهوم حق توسعه با تلاش کشورهای در حال توسعه در راستای ایجاد نظم نوین بین‌المللی به عنوان یک حق در اسناد حقوق بشری مطرح گردید. در سال ۱۹۷۷ گروه حقوق بشر سازمان ملل قطعنامه شماره ۲۳ مورخ ۲۱ فوریه ۱۹۷۷ را تصویب نمود که بر اساس آن تصمیم گرفت تا توجه ویژه‌ای به موانع تحقق کامل حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه مبذول نماید. (رضایی‌نژاد ۱۳۸۷: ۱۷). قطعنامه شماره ۴ کمیسیون حقوق بشر مورخ ۲۲ مارس ۱۹۷۹ نیز حق توسعه را به عنوان یکی از حقوق بشر به رسمیت شناخت و از دبیر کل خواست، شرایط لازم را برای برخورداری همه مردمان و افراد از این حق بررسی نماید. نتیجه تلاش‌ها و پیگیری‌های این موضوع، منجر به تصویب اعلامیه حق توسعه در دسامبر سال ۱۹۸۶ توسط مجمع عمومی سازمان ملل شد. برخی از محققین ادعا می‌کنند که اعلامیه حق توسعه، حقوق مدنی و

^۱ Brontland Commission

^۲ بر طبق تعریف کمیسیون برونتلند، توسعه پایدار، توسعه‌ای است که نیازهای نسل حاضر را بدون لطمه به توانایی نسل‌های آتی در تأمین نیازهای خود برآورده سازد (Future Common Our, 1986:27).

سیاسی و حقوق اقتصادی اجتماعی و فرهنگی را که تا قبل از آن در قالب دو میثاق در دهه ۷۰ میلادی و به صورت جدا از هم تدوین و تصویب گردیده بودند؛ به صورت یک مجموعه تفکیک‌ناپذیر و به هم پیوسته از حقوق بشر و آزادی‌های اساسی که آحاد انسانی بدون تمایز از حیث نژاد جنسیت زبانی و مذهبی باید از آن برخوردار باشند گرد آورد و یکپارچه ساخت و بدین سان به انشقاق و تفکیکی که قبلاً رخ داده بود پایان داد. البته تصویب این اعلامیه در مجمع عمومی به معنای وجود اجماع نبود و تعدادی از کشورها به آن رأی ممتنع دادند و آمریکا نیز به آن رأی منفی داد. (سنگوپتا ۱۳۸۳: ۱۸۵-۱۸۴) بنابراین نمی‌توان برای تصویب این اعلامیه، وزنی بیش از آنچه باید در نظر گرفت.

گفته می‌شود حقوق بشر تاکنون سه نسل را تجربه کرده است. نسل اول حقوق مدنی و سیاسی، نسل دوم حقوق اقتصادی اجتماعی و فرهنگی و نسل سوم حقوق همبستگی است (فیروزی ۱۳۹۶: ۷۰). حق بر توسعه را در چارچوب نسل سوم حقوق بشر یعنی حقوق همبستگی مطرح می‌کنند (رضایی نژاد ۱۳۸۷: ۱۵) حق توسعه به عنوان یک حق بشری، پاسخی است به نیازها و شرایط ناگواری که در برخی از کشورهای جهان از حیث فقر و توسعه نیافتگی وجود دارد (فیروزی ۱۳۹۶: ۷۰) گرچه تصویب اعلامیه حق توسعه تلاشی در جهت ایجاد وحدت و یکپارچگی حقوق مدنی سیاسی و حقوق اقتصادی اجتماعی و فرهنگی و رفع گسست ایجاد شده در دهه پنجاه در نتیجه بروز جنگ سرد در نظر گرفته شده است، ولی اعلامیه نتوانست ختم مناقشه نسبت به همه مسائل باشد. (سنگوپتا ۱۳۸۳: ۱۸۶) البته در سال ۱۹۹۳ با تصویب اعلامیه وین در کنفرانس جهانی دوم سازمان ملل درباره حقوق بشر، اجماع تازه‌تری پیدا شد و ایالات متحده آمریکا هم از آن حمایت کرد. این اعلامیه مجدداً (در مواد ۱۰ و ۱۱ و ۷۲ و ۷۳)^۱ بر حق توسعه صحه گذاشت. (همان: ۱۸۷) با این وجود، این اعلامیه نیز نتوانست اختلاف نظر موجود بر سر حق توسعه و توسعه حقوق بشر محور را رفع نماید.

به طور کلی باید گفت طرفداران حق توسعه خواهان نظامی اقتصادی و اجتماعی مبتنی بر عدالت و برابری هستند و اینکه ندارها در اقتصاد بین‌المللی باید حق داشته باشند که به طور برابر در امتیازات تصمیم‌گیری و نیز در تقسیم منافع، درست همانند کشورهای پیشرفته ثروتمند سهیم باشند. بند یک اعلامیه ۱۹۹۳ وین نیز مقرر می‌دارد که کشورها باید برای تأمین توسعه و رفع موانع توسعه با یکدیگر همکاری کنند و جامعه بین‌المللی باید به منظور تحقق توسعه و حذف موانع توسعه همکاری‌های مؤثر بین‌المللی را تقویت کند و اینکه پیشرفت به سوی اجرای حق توسعه مستلزم وجود سیاست‌های مؤثر توسعه ملی و نیز فضای اقتصادی مطلوب و عادلانه بین‌المللی است (بند ۱۰). یک کشور ممکن است با تغییراتی در چارچوب قوانین و تخصیص امکانات موجود کشور بتواند یک یا دو حق را به اجرا درآورد مثلاً حق آموزش و بهداشت اما اجرای برنامه توسعه همراه با تغییرات بنیادین ساختاری بدون کمک اساسی با همکاری جامعه بین‌المللی برای هر کشوری امکان‌پذیر نیست. (سنگوپتا ۱۳۸۳: ۲۰۴ و ۲۱۷-۲۱۸)

^۱ کنفرانس جهانی حقوق بشر بر حق توسعه که در اعلامیه حق توسعه نیز مقرر شده است، به عنوان یک حق جهانی و لاینفک و بخشی جدایی‌ناپذیر از حقوق اساسی بشر تأکید می‌کند. همانطور که در اعلامیه حق توسعه بیان شده است انسان موضوع اصلی توسعه است. در حالی که توسعه بهره‌مندی از همه حقوق بشر را تسهیل می‌کند، فقدان توسعه ممکن است برای توجیه کوتاهی حقوق بشر به رسمیت شناخته شده بین‌المللی مورد استناد قرار نگیرد. کشورها باید در تضمین توسعه و رفع موانع توسعه با یکدیگر همکاری کنند. جامعه بین‌المللی باید همکاری بین‌المللی مؤثری را برای تحقق حق توسعه و رفع موانع توسعه ترویج دهد. پیشرفت پایدار در راستای اجرای حق توسعه مستلزم سیاست‌های توسعه مؤثر در سطح ملی و همچنین روابط اقتصادی عادلانه و فضای اقتصادی مطلوب در سطح بین‌المللی است.

حق توسعه در آغاز با مطالبه کشورهای جهان سوم از جامعه بین‌المللی به وجود آمد ولی بعداً به موضوعی مهم در شکاف میان کشورهای شمال و جنوب یا صنعتی و در حال توسعه و بلوک شرق تبدیل شد. حق توسعه ضمن اینکه رفتار برابر در کلیه معاملات بین‌المللی کشورهای در حال توسعه را طلب می‌کرد، بیشتر به انتقال امکانات و منابع و رفتار حمایتی با این کشورها در تجارت و مالیه بین‌الملل تبدیل گردید. فقر بدترین شکل نقض حقوق بشر است و طبعاً تحقق حقوق بشر بر پایه برابری و عدالت، مستلزم رفع فقر است. همکاری بین‌المللی برای زدودن فقر، گامی مهم برای تحقق بخشیدن به حق توسعه است. از منظر تحقق حقوق بشر، مفهوم فقر بسیار فراتر از صرف فقر درآمد است و سطحی از محرومیت است که غیرقابل قبول بوده و یک جامعه متمدن آن را مغایر با کرامت انسان می‌شمرد. آمارتیا سن معتقد است که فقر را باید محرومیت از قابلیت‌های اساسی و نه صرفاً درآمد اندک دانست (سنگوپتا ۱۳۸۳: ۲۶۵، ۲۸۶ و ۲۸۸). حق توسعه متضمن تحقق کلیه حقوق مدنی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است. یکی از مزایای رویکرد حقوق بشری به توسعه آن است که توجه را به کسانی معطوف می‌کند که در برخورداری از حقوق خویش از سایرین عقب‌مانده‌اند و انجام اقدامات مثبتی را به نفع ایشان ضروری می‌گرداند. البته این امر در رویکرد توسعه حقوق بشر محور نیز مطرح است. طبق قطعنامه‌های سازمان ملل متحد، تضمین دسترسی به حق توسعه به‌عنوان مسئولیت اولیه همه کشورها معرفی شده است. کشورها چه در سطح ملی و چه در سطح بین‌المللی وظیفه‌دارند تا شرایط را برای دستیابی به حق توسعه برای همه کشورها و افراد فراهم کنند؛^۱ که البته سطح ملی ناظر به مسئولیت تک‌تک کشورها در سطح داخلی برای توسعه است و در آن بحث توسعه حقوق بشر نیز مطرح می‌گردد و سطح بین‌المللی اشاره به جنبه‌ای دارد که کشورهای در حال توسعه، بیشتر بر آن تأکید دارند و اینکه حق توسعه حق همه کشورها است و کشورهای توسعه‌یافته نیز باید به توسعه کشورهای در حال توسعه کمک نمایند.

حق توسعه بیشتر در چارچوب پارادایم شمال- جنوب و یا جهانی‌شدن یا بحران اقتصاد جهانی مطرح شده است. در این چارچوب، حق توسعه به این صورت مطرح گردیده که حق همه کشورها فارغ از سطح توسعه آن‌ها است. جهانی‌شدن پارادوکسی را ایجاد کرده است که همراه با انباشت سرمایه و رشد سرمایه، نابرابری نیز در کنار آن، افزایش یافته است. از سوی دیگر حتی در همان جوامعی که رکورد خوبی در زمینه حقوق بشر دارند، افزایش نابرابری‌ها و فروپاشی اجتماعی، حق توسعه را برای خیلی‌ها به خطر انداخته است.^۲ از جمله مهم‌ترین اسناد مربوط به حق توسعه، اعلامیه حق توسعه، اعلامیه پیشرفت اجتماعی و توسعه و اعلامیه وین است. اعلامیه حق توسعه توسط مجمع عمومی طی قطعنامه ۱۲۸ در نشست ۴۱ مجمع عمومی (41/128) در تاریخ ۴ دسامبر ۱۹۸۶ به تصویب رسید. سی‌امین سالگرد اعلامیه حقوق توسعه در سال ۲۰۱۶ برگزار شد. در این سال یک پانل عالی‌رتبه نیز برگزار شد با عنوان دستور کار توسعه پایدار ۲۰۳۰ و حقوق بشر با تأکید بر حق توسعه که یکی از پانل‌های نشست ۳۱ شورای حقوق بشر بود. یک پانل عالی‌رتبه دیگر هم در نشست سی و دوم شورای حقوق بشر با عنوان ارتقا و حمایت از حق توسعه برگزار شد. یک نشست عالی‌رتبه دیگر نیز در جریان نشست هفتاد و یکم مجمع عمومی سازمان ملل در همین ارتباط برگزار شد. (A/HRC/RES/33/14, 2016) اعلامیه حق توسعه در جریان نشست و چهل و یکمین مجمع عمومی سازمان ملل طی قطعنامه شماره ۱۲۸ به تصویب رسید. این بیانیه، یک مقدمه و ۱۰ ماده دارد.^۳

1 A/HRC/RES/33/14, 2016

2 <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Development/SRDevelopment/Pages/About.aspx>

3 <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/righttodevelopment.aspx>

اعلامیه پیشرفت اجتماعی و توسعه در ۱۱ دسامبر ۱۹۶۹ توسط مجمع عمومی طی قطعنامه ۲۵۴۲ تصویب شد. این اعلامیه گرچه نامی از حق توسعه نبرده است، اما تعریف و مفهوم حق توسعه را بیان کرده است. این اعلامیه دارای یک مقدمه و ۲۷ ماده است. در این بیانیه اشاره شده که توسعه و پیشرفت اجتماعی و اقتصادی به انسجام و صلح بین‌المللی کمک می‌کند. همچنین تأکید می‌کند که صلح و امنیت بین‌المللی و توسعه اقتصادی و پیشرفت اجتماعی به یکدیگر مرتبط و برهم اثر گذارند. در یکی از بندهای بیانیه به نکته مهمی که مرتبط با بحث این پژوهش است، اشاره دارد. ابتدا توسعه را وظیفه هر دولت و دولت‌های درحال توسعه می‌داند و سپس بر لزوم کم کردن شکاف بین کشورهای توسعه یافته و درحال توسعه تأکید می‌کند. می‌توان گفت ماده ۱ اعلامیه در واقع به همان حق توسعه اشاره دارد و تعریف آن را بیان می‌کند آنجا که می‌گوید همه مردم و افراد بشر بدون تبعیض از انواع مختلف آن، باید حق زندگی با کرامت و آزادی و بهره‌مندی از میوه پیشرفت اجتماعی را داشته باشند و هم به آن کمک کنند. البته ماده ۲ مقصود کشورهای توسعه یافته را برجسته کرده است. در عین حال این بند، به مقصود کشورهای درحال توسعه نیز اشاره دارد و برای این کار (پیشرفت و توسعه اجتماعی) بر رفع فوری و نهایی همه اشکال نابرابری، استثمار مردم و افراد، استعمار گری و نژادپرستی، شامل نازیسم و آپارتاید و سایر سیاست‌ها و ایدئولوژی‌های مخالف اصول منشور تأکید دارد. این مفاهیم، همان حق توسعه و مقصود کشورهای درحال توسعه مبنی بر رفع تبعیض بین‌المللی و لزوم تعهد کشورهای توسعه یافته برای جبران تضییع حقوق کشورهای درحال توسعه در دوران استعمار و نژادپرستی را برجسته می‌کند.

در بند ۳ اعلامیه، ۶ مورد را به عنوان شرایط اولیه دستیابی به توسعه و پیشرفت اجتماعی نام برده است که همان شرایط منطبق با الزام کشورهای توسعه یافته به کمک به کشورهای درحال توسعه بدون دخالت در امور داخلی آن‌ها و تحمیل کردن مدل خاصی از توسعه است. این موارد، عبارت‌اند از استقلال ملی بر اساس حق تعیین سرنوشت، اصل عدم مداخله در امور داخلی کشورها، احترام به حاکمیت و تمامیت سرزمینی کشورها و حاکمیت دائمی هر کشور بر منابع و سرمایه‌های طبیعی خود و حق مسئولیت کشورها برای اینکه هر ملتی آزادانه اهداف توسعه اجتماعی و اولویت‌های خود را تعیین کند و نحوه دستیابی به آن‌ها بدون مداخله خارجی و نهایتاً همبستگی مسالمت‌آمیز، صلح، روابط دوستانه و همکاری بین کشورها فارغ از تفاوت سیستم‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی است. این موارد همگی مؤید حق توسعه و اصول مورد نظر کشورهای درحال توسعه بوده در که در فضای پسا استعماری برجسته شده است. موارد دیگر اشاره شده در سایر بندهای این اعلامیه نیز همگی مؤید حق توسعه و در نظر گرفتن آن به عنوان یک حق بشری است ولی مواردی هم وجود دارد که توسعه حقوق بشر محور را برجسته می‌کند و نشان‌دهنده آن است که کشورهای توسعه یافته در روند مذاکراتی ملاحظاتی و نظرات خود را در اعلامیه وارد کرده‌اند. در مواد دیگر این بیانیه و در بخش سوم در مورد ابزار تحقق توسعه و پیشرفت اجتماعی، مطالبی در راستای حق توسعه بیان شده است. اعلامیه وین یکی دیگر از اسنادی است که در آن بر حق توسعه، صحنه گذاشته شده است. در این اعلامیه، ۱۱ بار در ۴ بند مختلف به حق توسعه اشاره شده است. البته در این اعلامیه، مفادی نیز وجود دارد که مؤید نگاه کشورهای توسعه یافته به مفهوم توسعه یعنی توسعه حقوق بشر محور است. همکاری‌های شمال و جنوب و همکاری‌های جنوب- جنوب نیز در جهت اجرای حق توسعه مطرح هستند. همکاری‌های جنوب به عنوان یک نقش تکمیلی برای همکاری‌های شمال و جنوب در نظر گرفته می‌شود نه اینکه جایگزین آن‌ها بشود و گفته می‌شود که همکاری‌های جنوب- جنوب نباید منجر به کاهش همکاری‌های شمال-

جنوب یا آسیب به همکاری‌های شمال-جنوب شود (A/HRC/RES/42/23, 2019). یکی از کارهایی که شورای حقوق بشر انجام داد، افزایش اطلاع‌رسانی در زمینه اهمیت حق توسعه است و بر همین اساس درخواست شد که از نشست چهل و پنجم شورای حقوق بشر که در سال ۲۰۲۰ برگزار شد، یک پانل عالی‌رتبه دوسالانه در ارتباط با حق توسعه برگزار می‌شود. شورای حقوق بشر و قطعنامه‌های شورا از تمام عهده‌داران مأموریت و مکانیسم‌های حقوق بشر درخواست کرده که در مأموریت‌های خود و اجرای آن‌ها حتماً حق توسعه را مورد نظر قرار بدهند (A/HRC/RES/42/23, 2019). یکی دیگر از قطعنامه‌های مربوط به حق توسعه، قطعنامه شماره ۲۳ در نشست ۴۲ شورای حقوق بشر هست که در ۲۷ سپتامبر ۲۰۱۹ به تصویب رسید. این قطعنامه، در واقع به روزرسانی شده قطعنامه‌های قبلی است که به پیشنهاد کشورهای عدم تعهد به عنوان متولی این قطعنامه در مکانیسم حقوق بشر، در هر نشست تصویب می‌شود. این قطعنامه با ۲۷ رأی مثبت در مقابل ۱۳ رأی منفی و ۷ رأی ممتنع در ۲۷ سپتامبر ۲۰۱۹ به تصویب رسید. استرالیا، اتریش، بلغارستان، کرواسی، چک، دانمارک، مجارستان، ایتالیا، ژاپن، اسلواکی، اسپانیا، اوکراین و انگلستان کشورهایی بودند که به این قطعنامه رأی منفی دادند. کشورهای آرژانتین، برزیل، شیلی، ایسلند، مکزیک و اروگوئه به این قطعنامه رأی ممتنع دادند (A/HRC/RES/42/23, 2019). معمولاً کشورهای گروه غرب و متحدان آن‌ها به این قطعنامه، رأی منفی و یا ممتنع می‌دهند.

در زمینه پیگیری حق توسعه، جا دارد تا به نقش کمیساری عالی حقوق بشر نیز اشاره شود. طبق قطعنامه شماره ۱۴۱ در نشست ۴۸ مجمع عمومی سازمان ملل به تاریخ ۲۰ دسامبر ۱۹۹۳ مجمع عمومی مسئولیت ارتقا و حمایت از عملیاتی شدن حق توسعه را به کمیساری عالی حقوق بشر سازمان ملل واگذار کرد تا از این طریق از سایر نهادهای سازمان ملل و سیستم سازمان ملل در راستای همین هدف حمایت می‌کند. وظیفه پیگیری اجرائی شدن قطعنامه‌های شورای حقوق بشر شامل قطعنامه حق توسعه نیز با کمیساری عالی حقوق بشر است و کمیساریا وظیفه دارد که هر سال گزارشی را از روند پیشرفت اجرای حق توسعه به شورای حقوق بشر ارائه کند و چالش‌های موجود را اشاره و توصیه‌های برای غلبه بر این چالش‌ها به شورای حقوق بشر ارائه کند. وظیفه اجرای اعلامیه حقوق توسعه بر عهده کمیساریا عالی حقوق بشر است و کمیساریا می‌بایستی هم‌بوجه و منابع لازم برای تحقق حق توسعه را اختصاص دهد و هم توجهات لازم برای تضمین پیگیری اجرای حق توسعه را در دستور کار خود قرار بدهد. کمیساریا باید هر ساله، پروژه‌های را به منظور اجرایی کردن حق توسعه و دستیابی به حق توسعه عملیاتی و به شورای حقوق بشر گزارش بدهد (A/HRC/RES/33/14, 2016) کمیساریا در زیرمجموعه اداری خود بخشی نیز به نام حق توسعه دارد که پیگیری مسائل مربوط به حق توسعه است.

از ابتکاراتی که کشورهای در حال توسعه، در زمینه حق توسعه اتخاذ کردند، تأسیس کارگروه حق توسعه از طریق قطعنامه حق توسعه در شورای حقوق بشر سازمان ملل است. هدف این کارگروه، غلبه بر بن‌بست سیاسی موجود بین کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه در زمینه بحث حق توسعه است. کارگروه طبق قطعنامه‌های شورای حقوق بشر وظیفه دارد از تلاش‌های کشورها در جهت عملیاتی شدن حق توسعه حمایت کند. البته این کارگروه به تحقق حق توسعه در قالب اهداف توسعه پایدار که در سال ۲۰۱۵ تأسیس شد، نیز نظر دارد. کارگروه حقوق توسعه در واقع طبق قطعنامه شماره ۷۲ سال ۱۹۹۸ کمیسیون حقوق بشر راه‌اندازی شد و در قطعنامه شماره ۴ نشست ۴ شورای حقوق بشر مورد تأیید قرار گرفت. (A/HRC/RES/33/14,)

2016). کارگروه حق توسعه در نشست نوزدهم تصمیم گرفت که یک استانداردهایی را در جهت اجرای حق توسعه که توسط گزارشگر تهیه شود، برای بحث بیشتر در زمینه اجرا و دسترسی به حق توسعه تهیه نماید. از نشست بیست و یکم کارگروه حق توسعه بناست یک سند الزام آور درباره حق توسعه تهیه نماید و این موضوع را در دستور کار خود قرار داده است. در زمینه تهیه یک کنوانسیون در مورد حق توسعه، کمیته مشورتی شورای حقوق بشر نیز یک گزارش تحقیقاتی در این ارتباط تهیه و آن را به نشست چهل و پنجم شورای حقوق بشر ارائه کرد (A/HRC/RES/42/23, 2019). با این وجود، مشورت‌های این کارگروه همچنان ادامه دارد. بیست و دومین نشست این کارگروه نیز در سال ۲۰۲۱ در فاصله ۲۲ تا ۲۶ نوامبر برگزار شد^۱. این سند هنوز راه زیادی تا مسیر نهایی شدن در پیش رو دارد.

از سال ۲۰۱۹ و طبق قطعنامه شماره ۲۳ در نشست ۴۲ شورای حقوق بشر در بند ۲۹ یک مکانیسم کارشناسی حق توسعه هم به عنوان بخشی از شورای حقوق بشر اضافه شد تا تحقیقات شناسایی چالش‌ها و تجربیات خوب در بین کشورهای عضو برای ارتقاء اجرای حق توسعه صلح جهانی کمک می‌کند. طبق بند ۳۰ قطعنامه، این مکانیسم کارشناسی متشکل از پنج کارشناس مستقل است و طبق بند ۳۱، اعضا برای مدت سه سال انتخاب می‌شوند و امکان انتخاب برای یک دوره مجدد را هم دارند. طبق بند ۳۲، مکانیسم کارشناسی هر ساله باید گزارش خود را به شورای حقوق بشر ارائه کند و پس از آن یک گفتگوی تعاملی با اعضای این مکانیسم انجام می‌شود. همچنین طبق بند ۳۳ قطعنامه، این مکانیسم سالی یک بار به مدت ۳ روز در ژنو و نیویورک تشکیل جلسه می‌دهد و این جلسات به صورت باز و بسته برگزار می‌شود و کشورها می‌توانند در قسمت‌هایی از این نشست‌های نیز حضور داشته باشند (A/HRC/RES/42/23, 2019). این مکانیسم تاکنون ۴ جلسه را در سال‌های ۲۰۲۰ و ۲۰۲۱ در مورد مباحث مختلف حق توسعه برگزار نموده است.^۲ گزارشگر ویژه حق توسعه یکی دیگر از سازوکارهای مکانیسم حقوق بشر برای ارتقای حق توسعه است. مأموریت این گزارشگر، طبق قطعنامه ۱۴ / ۳۳ شورای حقوق بشر در سال ۲۰۱۶ به تصویب رسید. این قطعنامه با ۳۴ رأی مثبت در برابر دو رأی منفی و ۱۱ ممتنع به تصویب رسید. دو کشور فرانسه و انگلستان شورایی بودند که به این قطعنامه رأی منفی دادند. از جمله کشورهای در حال توسعه که به این قطعنامه رأی مثبت دادند عبارت از کشورهای الجزایر، بنگلادش، لیبی، برونیدی، چین، کنگو، ساحل عاج، کوبا، اکوادور، السالوادور، اتیوپی، غنا، هند، اندونزی، کنیا، قرقیزستان، مالدیو، مکزیک، قطر، فیلیپین، مغولستان، مراکش، نامیبیا، نیجریه، پاناما، پاراگوئه، روسیه، عربستان سعودی، آفریقای جنوبی، توگو، امارات متحده عربی، ونزوئلا و ویتنام بودند. (A/HRC/RES/33/14, 2016) این قطعنامه توسط جنبش عدم تعهد مطرح می‌گردد و هر ساله در شورای حقوق بشر تجدید می‌شود. رأی منفی و ممتنع کشورهای توسعه یافته به این قطعنامه، مؤید تداوم اختلاف نظر میان کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه در زمینه حق توسعه است.

کشورهای در حال توسعه همواره تأکید کرده‌اند که حق توسعه یک حق انکارناپذیر و جهان‌شمول و بخشی از تمام حقوق بشر است. طبق قطعنامه مصوب در سال ۲۰۱۶، چهار وظیفه مشخص از گزارشگر ویژه حق توسعه خواسته شده است: کمک به ارتقاء، حمایت و اجرای حق توسعه در یک فضای هماهنگ با دستور کار ۲۰۳۰ برای توسعه پایدار و سایر اسناد توافق شده بین‌المللی شامل سند سن‌دای در مورد کاهش ریسک بلایا در سال ۲۰۱۵ و سایر اسناد بین‌المللی، حمایت از تلاش‌ها باهدف برجسته کردن

1 <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Development/Pages/22ndSession.aspx>

2 <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Development/EMD/Pages/Expert-Mechanism-on-the-Right-to-Development.aspx>

موضوع حق توسعه در میان سایر آژانس‌های سازمان ملل، آژانس‌های توسعه نهادهای مالی و تجاری باهدف تقویت مشارکت جهانی برای توسعه پایدار از منظر حق توسعه، کمک به کارگروه حق توسعه برای حمایت از انجام مأموریت خود شامل اجرای توصیه‌های کارگروه و انجام تحقیقات و گزارش‌های مشخص درخواستی از سوی شورای حقوق بشر با توجه به مأموریت این گزارشگر در ارائه گزارش سالانه به شورای حقوق بشر و مجمع عمومی سازمان ملل. (A/HRC/RES/33/14, 2016)

(مشخص است که برخی از وظایف خواسته‌شده از گزارشگر، منطبق با مفهوم توسعه حقوق بشر محور است که مورد نظر کشورهای توسعه یافته است و کشورهای در حال توسعه به خاطر جلب حمایت کشورهای توسعه یافته و عدم مخالفت کامل آن‌ها با تصویب قطعنامه، مجبور شده‌اند تا این موارد را در متن قطعنامه بگنجانند. در غیر این صورت، ممکن بود این کشورها به قطعنامه رأی منفی بدهند و مانع تصویب قطعنامه و تأسیس مأموریت گزارشگر حق توسعه گردند.

در حال حاضر آقای سعد فراغی^۱ گزارشگر ویژه حقوق توسعه هر کشور از ۱ می ۲۰۱۷ است.^۲ آخرین اقدام آقای الفراغی تلاش برای تهیه گزارشی در مورد سیاست‌ها و برنامه‌های بازایی بعد از کوید ۱۹ و حق توسعه است. او در نظر دارد گزارشی را در این زمینه در سال ۲۰۲۲ ارائه نماید. از جمله گزارش‌های موضوعی که گزارشگر ویژه حقوق توسعه تاکنون تهیه کرده است، اقدام در زمینه تغییرات آب و هوایی از نظر حق توسعه در سطح ملی بود که در سال ۲۰۰۱ تهیه و ارائه شد. همچنین گزارش دیگری تحت عنوان تأمین مالی توسعه در سطح بین‌المللی در سال ۲۰۲۰ تهیه شد. الفراغی گزارش دیگری تحت عنوان تجربیات کشورها در زمینه کاهش خطرپذیری بلایا و همچنین دستورالعمل و توصیه‌هایی در زمینه اجرای عملیات توسعه را در سال ۲۰۱۹ تهیه کرد. نامبرده گزارش دیگری را نیز در سال ۲۰۱۸ در مورد همکاری‌های جنوب - جنوب و نابرابری و گزارش دیگری را نیز در سال ۲۰۱۷ در خصوص حق توسعه تهیه کرد.^۳ الفراغی دو بازدید کشوری از در سوئیس در تاریخ ۲۳ سپتامبر تا ۲ اکتبر ۲۰۱۹ و دماغه سبز از تاریخ ۱۲ تا ۲۱ نوامبر ۲۰۱۸ داشته است.^۴

توسعه حقوق بشر محور

توسعه اساساً یک مفهوم اقتصادی است که حاوی مفاهیم مثبت است؛ در واقع این مفهوم شامل اعمال برخی اقدامات اقتصادی و فنی برای استفاده از منابع موجود در راستای تحریک رشد اقتصادی و بهبود کیفیت زندگی مردم است. در دهه‌های ۵۰ و ۶۰ میلادی قرن بیستم مفهوم توسعه به‌طور گسترده به توسعه اقتصادی بازمی‌گشت و رشد کمی بیش از رشد کیفی مدنظر قرار داشت (Rabie 2016: 18) به تدریج نظریه‌های توسعه به‌منظور فعال کردن و سرعت بخشیدن به روند رشد اقتصادی طراحی شده و مدل الگوی توسعه غربی به‌عنوان نمونه‌ای بی‌بدیل به کشورهای در حال توسعه بدون توجه به خواستگاه‌های فرهنگی و اجتماعی این کشورها معرفی گردید. از دهه ۷۰ میلادی به بعد بود که مفهوم جدیدی از توسعه منطبق با هنجارها و اصول فرهنگی و اجتماعی معرفی گردید که از آن به‌عنوان توسعه پایدار یاد شد و در این مفهوم جدید دولت‌ها در کنار توسعه اقتصادی باید در حفظ منابع زیرزمینی و طبیعی و امور اجتماعی و فرهنگی نیز تمرکز می‌نمودند. برای اولین بار عملاً توسعه

1 Saad Alfaeaghi

2 <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Development/SRDevelopment/Pages/SRDevelopmentIndex.aspx>

3 <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Development/SRDevelopment/Pages/SRDevelopmentIndex.aspx>

4 <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Development/SRDevelopment/Pages/SRDevelopmentIndex.aspx>

به‌مثابه یک بنیاد چندوجهی در عرصه بین‌الملل معرفی گردید. در ۱۹۸۷، با گزارش براندتلند^۱ برای اولین بار توسعه پایدار به‌عنوان مفهوم و مبنای اصلی توسعه معرفی گردید و هم‌زمان با این گزارش بانک جهانی و دیگر سازمان‌های بین‌المللی نیز به این مفهوم توجه بیش‌تری نمودند. در این گزارش اشاره می‌شود که بحث توسعه بحثی کمی و کیفی است و پیشبرد هم‌زمان هر دو بُعد توسعه باعث افزایش رشد اقتصادی و بهبود زندگی افراد (ارتقاء حقوق بشر) خواهد شد. (صداقت ۱۳۹۸: ۹۰-۹۱)

از منظر توسعه حقوق بشر محور که کشورهای پیشرفته آن را مطرح و هم‌اکنون در قالب اسناد سازمان ملل نیز به‌عنوان رویکرد غالب توسعه، جاافتاده است و بسیاری از کشورها حتی کشورهای درحال توسعه، علیرغم مقاومت اولیه، آن را پذیرفته‌اند و برنامه‌های ملی توسعه خود را بر همین اساس تنظیم می‌کنند، احترام به حقوق بشر بخش اساسی روند توسعه است و انسان‌ها بایستی قادر به کمک و مشارکت کامل در شکل دادن به واقعیات زندگی خود باشند (و در روند توسعه نیز باید حقوق بشر و ارتقای آن در نظر گرفته شود). از جمله این ارزش‌های حقوق بشری، احترام برای اصول برابری و عدم تبعیض در روند توسعه و دستیابی به خودتکایی فردی و اشتراکی به‌عنوان بخشی جدایی‌ناپذیر از روند توسعه است. (OHCHR 2013: 8) این معنا، سویه دیگر همان سکه‌ای است که کشورهای درحال توسعه مطرح می‌کنند زیرا توسعه فرایندی است که بهره‌مندی از حقوق را تسهیل می‌کند ولی نهادی که مسئول پیشبرد توسعه است، دولت‌ها هستند. لذا هر یک از دو جبهه کشورهای درحال توسعه و کشورهای توسعه‌یافته، سویه‌ای را که بیشتر به سود آن‌ها است و یا تعهد و تکلیف کمتری را برای خود آن‌ها در بردارد، برجسته می‌کنند. در سایت سازمان ملل در مورد اهداف توسعه پایدار حقوق بشر آمده که حقوق بشر ستون محوری کار سازمان ملل است و این مسئله از زمان تأسیس سازمان ملل در سال ۱۹۴۵ وجود داشته است. مفهوم توسعه حقوق بشر محور به این معنا است که توسعه باید مبتنی بر استانداردهای حقوق بشری باشد و از نظر عملیاتی هدف آن ارتقای حقوق بشر و حمایت از حقوق بشر باشد. در واقع بر این اساس، توسعه به دنبال بررسی نابرابری‌ها به‌عنوان نقطه محوری توسعه است و به دنبال جبران تبعیض‌ها و توزیع ناعادلانه قدرت است که مانع در مسیر توسعه ایجاد کرده و باعث شده گروه‌های از مردم از توسعه جا بمانند.^۲

بر این اساس، برنامه‌ها، سیاست‌ها و روندهای توسعه لنگرگاهی در یک سیستمی از حقوق دارد که طبق حقوق بین‌الملل ایجاد شده و کلیه حقوق مدنی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و حق توسعه را در برمی‌گیرد.^۳ این مسئله بیانگر این است که توسعه حقوق بشر محور، حق توسعه را نیز به‌عنوان یکی از حقوق بشر در برمی‌گیرد. لذا تأکید کشورهای توسعه‌یافته بر توسعه حقوق بشر، در ضمن خود، حق توسعه را به‌عنوان یکی از حقوق بشر نیز مورد تأیید قرار می‌دهد. توسعه حقوق بشر محور به این معنا است که اصول حقوق بشر شامل جهان‌شمولی، غیرقابل تفکیک پذیری، برابری و عدم تبعیض، مشارکت، پاسخگویی، باید راهنمای اقدامات توسعه‌ای سازمان ملل باشد و تمرکز باید بر توسعه ظرفیت‌هایی هم صاحبان حق و هم صاحبان وظیفه باشد. این روند همچنین به معنای افزایش ظرفیت کشورها و نهاد‌های دارای وظیفه در قبال توسعه است تا هم آن‌ها بتوانند وظایف خود را انجام دهند و هم صاحبان حق‌ها تا بتوانند حقوق بشر خود را ادعا کنند.^۴ بر اساس اصلاحات

1 Brundtland Report

2 <https://unsdg.un.org/2030-agenda/universal-values/human-rights-based-approach>

3 <https://unsdg.un.org/2030-agenda/universal-values/human-rights-based-approach>

4 <https://unsdg.un.org/2030-agenda/universal-values/human-rights-based-approach>

سازمان ملل در سال ۱۹۹۷ و به درخواست دبیر کل همه بخش های سازمان ملل حقوق بشر را در برنامه های خود و اقدامات خود در چارچوب مأموریت های خود برجسته کنند. از آن موقع، تعدادی از آژانس های سازمان ملل رویکرد حقوق بشر محور را در همکاری های توسعه ای در دستور کار خود قرار داده بودند و تجربیاتی در عملیاتی کردن آن به دست آوردند.^۱

سند اهداف توسعه هزاره و دستور کار ۲۰۳۰ برای توسعه پایدار دو سند مهمی هستند که توسعه حقوق بشر محور را برجسته می کنند. (A/HRC/RES/33/14, 2016). سند اهداف توسعه هزاره به هشت هدف کلی اشاره کرد که در آغاز هزاره سوم در سال ۲۰۰۰ باید تا سال ۲۰۱۵ حاصل می شد. هرچند، بخشی از این اهداف مانند هدف اول در ارتباط با رفع فقر مفرط و گرسنگی، هدف دوم در مورد دسترسی به آموزش مراحل مقدماتی برای همه در سطح جهانی، تضمین پایداری زیست محیطی^۲ و به ویژه هدف هشتم آن با عنوان مشارکت جهانی برای توسعه که توسعه یک سیستم مالی تجاری غیر تبعیض آمیز، قابل پیش بینی، مبتنی بر قانون و شفاف، توجه به نیازهای ویژه کشورهای کمتر توسعه یافته، توجه به نیازهای ویژه کشورهای در حال توسعه محصور در خشکی و کشورهای در حال توسعه جزیره ای، حل جامع مشکلات وام کشورهای در حال توسعه در همکاری با شرکت های دارویی فراهم کردن اقلام دارویی لازم برای کشورهای در حال توسعه و در همکاری با بخش خصوصی در دسترس قرار دادن منافع فناوری های نوین به ویژه فناوری های اطلاعاتی و ارتباطاتی^۳ را برجسته می کند که مرتبط با حق توسعه است ولی آژانس های سازمان ملل که دستگاه های پیگیری کننده و اجرا کننده این اهداف می باشند، همگی بر اساس توسعه حقوق بشر محور طبق سند راهنمای سال ۲۰۰۳ کار را به جلو می برند. بخشی از این اهداف هشتگانه نیز مانند کاهش مرگ و میر کودکان، ارتقای برابری جنسیتی و توانمندسازی زنان، ارتقای بهداشت زنان و حاملگی، مقابله با ویروس ایدز و مالاریا و سایر بیماری ها و تضمین پایداری زیست محیطی، مواردی است که به توسعه حقوق بشر محور مربوط می گردد. در سند اهداف توسعه پایدار ۲۰۳۰ نیز آمده است که ما به دنبال حراست از حقوق بشر هستیم و اینکه برابری جنسیتی و توانمندی زنان و دختران را ارتقا بدهیم. (جوهریان ۱۳۹۵: ۲۲). در سند اهداف توسعه پایدار در سال ۲۰۱۵ نیز هرچند حق توسعه در اهداف توسعه پایدار جلوه گر است و به ویژه در اهدافی مانند هدف هفدهم با عنوان مشارکت برای رسیدن به اهداف و یا هدف مربوط به سازگاری با تغییرات آب و هوایی و یا منابع زیر آب و زندگی روی زمین، ارتباط مستقیم تر دارد ولی اکثر این اهداف ۱۷ گانه شامل نبود فقر، نبود گرسنگی، رفاه و بهداشت خوب، آموزش باکیفیت، برابری جنسیتی، آب تمیز و فاضلاب، انرژی های تجدید پذیر و پاکیزه، کار شایسته و رشد اقتصادی، زیر ساختارهای صنعتی و قابل تجدید، کاهش نابرابری، جوامع و شهرهای پایدار، تولید و مصرف مسئولانه، صلح، عدالت و سازمان های قوی ناظر به توسعه حقوق بشر محور است.^۴

عنوان این اهداف با عنوان اهداف توسعه پایدار نیز مؤید این نکته می باشند. اشاره شد که از سال ۲۰۰۳، سند راهنمای سازمان ملل برای اجرا و پیگیری توسعه بیشتر متمرکز بر رویکرد توسعه حقوق بشر تا حق توسعه است. آژانس های سازمان ملل و سازمان ملل، موضوع حق توسعه را امری سیاسی بین کشورها قلمداد می کنند که باید نزاع میان خود را بر سر این موضوع حل و فصل نمایند و سعی می کنند خود را از گردونه این رقابت سیاسی بین قدرت ها کنار بکشند و متمرکز بر ارتقای حقوق

1 <https://unsdg.un.org/resources/human-rights-based-approach-development-cooperation-towards-common-understanding-among-un>

2 <https://www.un.org/millenniumgoals/mdgmomentum.shtml>

3 <https://www.un.org/millenniumgoals/global.shtml>

4 <https://www.un.org/sustainabledevelopment/>

بشر در پروژه‌های و برنامه‌های توسعه‌ای شوند که همان رویکرد توسعه حقوق بشر محور است. آژانس‌های سازمان ملل، توسعه حقوق بشر محور را جزء دستور کار و قلمرو خود می‌دانند ولی موضوع حق توسعه را امری سیاسی و خارج از طاقت و توان آن‌ها برای پیگیری می‌دانند و آن را به تصمیم خود دولت‌ها به‌عنوان اعضای سازمان ملل وامی‌گذارند.

در جریان کارگاه‌های بین‌آژانسی سازمان ملل در می‌ماه ۲۰۰۳، توسعه حقوق بشر محور در دستور کار عالی سازمان ملل قرار گرفت و راهنمایی نیز در این زمینه تهیه شد. بر اساس این راهنما، حقوق بشر باید راهنمای تمام بخش‌های سازمان ملل چه در حوزه بهداشت، آموزش، حکمرانی، تغذیه، آب و فاضلاب، ایدز، اشتغال، کار، امنیت اقتصادی و اجتماعی و غیره باشد و اینکه حقوق بشر باید یکی از معیارهای اصلی در ارزیابی کشوری^۱ و چارچوب کمک به توسعه سازمان ملل متحد^۲ باشد.^۳ این سند راهنمای سال ۲۰۰۳ با عنوان فهم مشترک از توسعه حقوق بشر محور برای همکاری توسعه‌ای نام گرفت. در مقدمه این سند با ارجاع به تأسیس سازمان ملل بر اساس اصول صلح، عدالت، آزادی و حقوق بشر به اعلامیه جهانی حقوق بشر اشاره کرده و ضمن یادآوری اعلامیه جهانی حقوق بشر می‌گوید آزادی، عدالت و صلح جزء حقوق بنیادین بشر است و با یادآوری اعلامیه و برنامه اقدام وین دموکراسی، توسعه و احترام به حقوق بشر و آزادی‌های اساسی را مرتبط باهم و تقویت‌کننده یکدیگر می‌داند. فهم مشترک ایجادشده طبق سند فوق، موارد زیر را در برمی‌گیرد:

- شمول تمام برنامه‌های همکاری توسعه‌ای در توسعه حقوق بشر محور،

- سیاست‌ها و کمک‌های فنی باید موجب فهم بیشتر حقوق بشر آن‌گونه که در اعلامیه جهانی حقوق بشر و دیگر اسناد بین‌المللی حقوق بشر آمده است، بشود. استانداردهای حقوق بشری و اصول مشتق از اعلامیه جهانی حقوق بشر و سایر اسناد بین‌المللی حقوق بشر راهنمای همکاری‌های توسعه‌ای و برنامه‌ریزی در همه بخش‌ها و مراحل برنامه‌ریزی باید باشد.

- همکاری توسعه‌ای به توسعه ظرفیت افراد کمک می‌کند تا بهتر بتوانند تعهداتشان را انجام دهند و به‌حق داران نیز کمک می‌کند تا بهتر بتوانند حقوق خود را ادعا کنند. بر این اساس، سازمان ملل یک نمایه حقوق بشر تهیه کرده است که ابزاری برای تسهیل دسترسی به توصیه‌های حقوق بشری که مکانیسم حقوق بشر سازمان ملل ارائه کرده است، است. این توصیه‌ها شامل توصیه‌های نه‌نهاد معاهداتی حقوق بشر، رویه‌های ویژه حقوق بشر و توصیه‌های مندرج در مکانیسم بررسی گزارش‌های دوره‌ای کشورها می‌گردد. خود برنامه اهداف توسعه پایدار نیز یک راهنمای اقدامی را برای تقویت تعامل راهبردی با دستگاه حقوق بشر تهیه کرده است. توسعه حقوق بشر محور، یکی از شش اصول راهنمای چارچوب همکاری توسعه پایدار سازمان ملل است. بر اساس این توصیه‌ها و راهنمای عمل، تیم کشوری سازمان ملل در هر کشور در چارچوب همکاری برای توسعه اقدام می‌کنند. بر این اساس در برنامه‌ریزی‌ها، مردم باید به‌عنوان بازیگران اصلی صاحب توسعه شناخته شوند و به‌جای اینکه نقش واکنشی و دریافت‌کننده کالا و خدمات داشته باشند، باید هم در ابزار توسعه و هم در اهداف توسعه مشارکت داشته باشند. راهبردها باید مبتنی بر توانمندسازی مردم باشد و خروجی و روند توسعه باید مورد نظارت و ارزیابی قرار گیرد. تحلیل‌ها باید همه طرف‌ها را در برگیرد. برنامه‌ها باید متمرکز بر گروه‌های حاشیه‌ای، غیر بهره‌مند و استثنا شده باشد. سطح محلی باید احساس تعلق به

1 Common Country Assessment

2 UN Development Assistance Framework (UNDAF)

3 <https://unsdg.un.org/resources/human-rights-based-approach-development-cooperation-towards-common-understanding-among-un>

توسعه داشته باشد و هدف از برنامه‌ها کاهش نابرابری باشد. هر دو رویکرد بالا به پایین و پایین بالا باید در هماهنگی‌ها بکار گرفته شود و از تحلیل وضعیت برای شناسایی ریشه‌های فوری، اصلی و مهم مشکلات مربوط به توسعه استفاده گردد. به‌کارگیری اهداف و نشانه‌گرهای قابل‌اندازه‌گیری در برنامه‌ریزی‌های توسعه مهم هستند و باید مشارکت راهبردی توسعه داده‌شده و به‌صورت پایدار ادامه یابد.^۱

در سال ۲۰۰۵ در جریان نشست سران، کشورها توافق کردند تا در جهت برجسته کردن بیشتر حقوق بشر در سیستم سازمان ملل و همکاری نزدیک‌تر بین کمیساریای عالی حقوق بشر و سایر آژانس‌های سازمان ملل و بر این اساس، یکی از سه اصول مندرج در راهنمای چارچوب توسعه سازمان ملل برای هر کشور (آنداف) سال ۲۰۱۷، حقوق بشر، برابری جنسیتی و توانمندسازی بانوان باشد که این امر موجب شد تا اهمیت حقوق بشر و ارتباط بین حقوق بشر و توسعه بیش‌ازپیش در برنامه‌های کشوری سازمان ملل برجسته گردد. توصیه‌های مکانیسم حقوق بشر و مکانیسم بین‌المللی کار، هر دو برای بهبود وضعیت حقوق بشر در هر کشوری و توسعه پایدار بیشتر مؤثر است. تیم کشوری سازمان ملل نیز باید نقش خود را در حمایت از مکانیسم حقوق بشر ایفا و ارتباط مکانیسم حقوق بشر را با کار خود درک کند و از این مکانیسم‌ها برای اهداف توسعه و حقوق بشر در سطح ملی استفاده کند.^۲ سازمان ملل، کنفرانسی را به‌عنوان کنفرانس توسعه پایدار در سال ۲۰۱۲. تاریخ ۲۰-۲۲ ژوئن به‌عنوان "آینده‌ای که می‌خواهیم" برگزار کرد که در این کنفرانس، تعهد جامعه بین‌المللی در توسعه پایدار و هم تضمین ارتقاء یک آینده پایدار محیط زیستی اجتماعی و اقتصادی برای کره زمین و نسل‌های آینده مورد تأکید قرار گرفت. (A/HRC/RES/42/23, 2019). مجمع عمومی سازمان ملل متحد طی قطعنامه ۲۷۹ / ۷۲ در سال ۲۰۱۹، چارچوب همکاری توسعه‌ای سازمان ملل را طی این قطعنامه تصویب کرد. طبق این قطعنامه، سازمان ملل و آژانس‌های آن در برنامه‌ریزی‌های خود برای اجرای دستور کار توسعه پایدار ۲۰۳۰ در سطح کشوری باید از این چارچوب همکاری استفاده نمایند. این سند ۳۲ صفحه‌ای یک راهنمای داخلی برای آژانس‌های سازمان ملل است. نام آنداف نیز به چارچوب همکاری یا توسعه پایدار سازمان ملل متحد تغییر نام داد.^۳ نشست عالی‌رتبه دیگری هم به‌عنوان کنفرانس سازمان ملل متحد در مورد همکاری‌های جنوب - جنوب در بونیس آیرس آرژانتین بود که در سال ۲۰۱۹ در تاریخ بیستم تا بیست و دوم مارس برگزار شد (A/HRC/RES/42/23, 2019).

¹<https://unsdg.un.org/resources/human-rights-based-approach-development-cooperation-towards-common-understanding-among-un>

² <https://unsdg.un.org/2030-agenda/strengthening-international-human-rights>

³ <https://unsdg.un.org/resources/united-nations-sustainable-development-cooperation-framework-guidance>

نتیجه‌گیری

موضوع حق توسعه یکی از مناقشه‌برانگیزترین مفاهیم رایج در مباحث حقوق بشری در روابط بین‌الملل به شمار می‌رود که دهه‌هاست مناقشه‌ای دوقطبی را در دو سطح ایدئولوژیک و سیاسی-دیپلماتیک بین کشورهای توسعه‌یافته و درحال توسعه (جهان سوم) ایجاد کرده است. حقوق بشر تاکنون سه نسل را در حقوق بشر را تجربه کرده است که حق بر توسعه در چارچوب نسل سوم حقوق بشر یعنی حقوق همبستگی مطرح شد. در نظر گرفتن توسعه به‌عنوان یک حق بشری توسط کشورهای درحال توسعه بعد از دوران استعمارگرایی مطرح شد. توسعه نابرابر در سطح جهانی و فاصله روزافزون میان کشورهای شمال و جنوب و شکاف فقیر و غنی، باعث شد نخبگان سیاسی کشورهای درحال توسعه که همواره از عدم برخورداری مردم کشورهای درحال توسعه از حقوق اقتصادی و اجتماعی رنج می‌بردند، توسعه را به‌عنوان یک حق بشری در سازمان ملل مطرح نمایند و واژه حق توسعه از دهه ۷۰ و ۸۰ میلادی وارد ادبیات حقوق بشر شد. از آن زمان، ابتکارات متعددی از سوی کشورهای درحال توسعه در جهت برجسته کردن حق توسعه شامل تصویب اعلامیه حق توسعه، اعلامیه وین، اعلامیه پیشرفت اجتماعی و توسعه، قطعنامه‌های مجمع عمومی سازمان ملل و شورای حقوق بشر توسط گروه عدم تعهد، تأسیس کارگروه حق توسعه شورای حقوق بشر، نصب گزارشگر ویژه حق توسعه و تأسیس مکانیسم کارشناسی حق توسعه سعی در توسعه این مفهوم داشتند. کشورهای توسعه‌یافته نیز چه با وارد کردن فشار به کشورهای درحال توسعه در ضمن اسناد حق توسعه مانند اعلامیه حق توسعه و اعلامیه وین و اعلامیه پیشرفت اجتماعی و توسعه و چه در جریان مباحث توسعه با تصویب اهداف توسعه هزاره و اهداف توسعه پایدار و با تثبیت این رویکرد در روند اجرایی توسعه و پیگیری آن از سوی سازمان ملل و نهادهای تخصصی آن، مفهوم توسعه حقوق بشر محور را جا انداختند.

هر دو رویکرد حقوق بشر توسعه محور و توسعه حقوق بشر محور، در قالب اسناد سازمان ملل برجسته شده است. ولی نهادهای توسعه‌ای و سازمان ملل بیشتر متمرکز بر توسعه حقوق بشر محور هستند. نهادهای حقوق بشر به دلیل کثرت کشورهای درحال توسعه، متمرکز بر برجسته کردن حق توسعه و حقوق بشر توسعه محور هستند. لذا باید گفت کشورهای توسعه‌یافته به دلیل برخورداری از قدرت نفوذ بیشتر در سازمان ملل سازمان‌های بین‌المللی، بیشتر توانسته‌اند اهداف خود را در ترویج توسعه حقوق بشر محور در سطح سازمان ملل و بین‌المللی دنبال نمایند. گرچه کشورهای توسعه‌یافته تلقی توسعه به‌مثابه یک حق بشری را آن‌گونه که باید قبول نمی‌کنند و مطرح کردن آن را اقدامی تضعیف‌کننده نسبت به حقوق نسل اول یعنی حقوق مدنی و سیاسی معرفی می‌کنند و برای فشار وارد کردن به کشورهای درحال توسعه و رفع فشار از خود، بحث احترام و ارتقاء حقوق بشر به‌عنوان محور توسعه را مطرح می‌کنند. واقعیت آن است که این دو رویکرد، هر دو مکمل یکدیگر هستند و نمی‌توان آن دو را از هم جدا کرد. راه درست، اولویت دادن به هر دو رویکرد و پیگیری هر دو در یک سطح است. هنوز این نزاع بین کشورهای توسعه‌یافته و درحال توسعه حل نشده است و این اختلاف نظر همچنان باگذشت چندین دهه از زمان تصویب اعلامیه حق توسعه، در شورای حقوق بشر و مجمع عمومی سازمان ملل خود را نشان می‌دهد و کشورهای غربی امکان تدوین یک کنوانسیون الزام‌آور درباره حق توسعه را نداده و در مذاکرات کارگروه حق توسعه شورای حقوق بشر در روند تدوین این سند نیز مشارکت نمی‌کنند. درواقع، کشورهای توسعه‌یافته به نحوی این کارگروه را تحریم کرده‌اند. کشورهای توسعه‌یافته،

عناصری را در کل اعلامیه در ارتباط با مفهوم توسعه وارد کردند که زمینه را برای تفسیری از حق توسعه به معنای توسعه حقوق بشر محور باز می‌گذارد و یا حداقل می‌توان گفت از نظر غالب بودن در اعلامیه با توسعه حقوق بشر محور تا حق توسعه است. اگر پیشرفت اجتماعی و توسعه باید همراه با احترام به کرامت و ارزش‌های انسانی و تضمین ارتقای حقوق بشر و عدالت اجتماعی باشد در واقع باید گفت، توسعه حقوق بشر محور، سویه دیگر همان سکه‌ای است که کشورهای در حال توسعه مطرح می‌کنند زیرا توسعه فرایندی است که بهره‌مندی از حقوق را تسهیل می‌کند ولی نهادی که مسئول پیشبرد توسعه است، دولت‌ها هستند. لذا هر یک از دو جبهه کشورهای در حال توسعه و کشورهای توسعه‌یافته، سویه‌ای را که بیشتر به سود آن‌ها است و یا تعهد و تکلیف کمتری را برای خود آن‌ها در بردارد، برجسته می‌کنند. ولی پرواضح است که در مقابل هر حقی، تکلیفی برای دیگری وجود دارد. بهره‌مندی افراد از حق توسعه، تکلیف و تعهد دولت‌ها را برای پاسداری و تسهیل بهره‌مندی از این حق در پی دارد. توسعه باید مبتنی بر استانداردهای حقوق بشری باشد و از نظر عملیاتی هدف آن ارتقای حقوق بشر و حمایت از حقوق بشر باشد. در واقع بر این اساس، توسعه به دنبال بررسی نابرابری‌ها به‌عنوان نقطه محوری توسعه است و به دنبال جبران تبعیض‌ها و توزیع ناعادلانه قدرت است که مانع در مسیر توسعه ایجاد کرده و باعث شده گروه‌های از مردم از توسعه جا بمانند نگارنده، معتقد است که حق توسعه و توسعه حقوق بشر محور، هر دو لازم و ملزوم و مکمل همدیگر هستند و سیاسی‌کاری یا منافع سیاسی نباید موجب اولویت دادن به یکی از آن‌ها باشد. از سویی باید توجه داشت که برنامه‌ها، سیاست‌ها و روندهای توسعه لنگرگاهی در یک سیستمی از حقوق دارد که طبق حقوق بین‌الملل ایجاد شده و کلیه حقوق بشر شامل حق توسعه را در برمی‌گیرد.^۱ این مسئله، نکته بسیار حائز اهمیتی است که توسعه حقوق بشر محور، حق توسعه را نیز به‌عنوان یکی از حقوق بشر در بردارد. این مسئله هم باید مورد توجه کشورهای در حال توسعه و هم مورد توجه کشورهای توسعه‌یافته باشد. لذا تأکید کشورهای توسعه‌یافته بر توسعه حقوق بشر، در ضمن خود، حق توسعه را به‌عنوان یکی از حقوق بشر نیز مورد تأیید قرار می‌دهد. با این تفسیر می‌توان گفت که چه حق توسعه و چه توسعه حقوق بشر محور، هر دو مهم و هر دو دارای اولویت است و در واقع افتراق موجود در میان کشورهای در حال توسعه و توسعه‌یافته، در واقع بیشتر ناشی از سوءبرداشت و ناشی از ملاحظات سیاسی است تا اینکه تفاوت مفهومی باشد. همچنین در رویکرد توسعه حقوق بشر محور، تمرکز بیشتر بر حقوق مدنی سیاسی است هرچند در ظاهر آن گفته شود که همه حقوق به یک‌میزان مهم هستند و در رویکرد حق توسعه نیز تأکید بیشتر بر حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است و شاید ریشه اختلاف و یا دودستگی در این بحث، نیز به همین نکته برگردد که هر یک از طرفین کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه به دلیل ملاحظات و اولویات خود تلاش دارند تا دیدگاه خود را در مورد اینکه کدام دسته از حقوق، اولویت و اهمیت بیشتری دارند، برجسته کنند. به هر حال از مزایای هر دو رویکرد حق توسعه و توسعه حقوق بشر محور، توجه به کسانی که در برخورداری از حقوق خویش از سایرین عقب‌مانده‌اند و ضروری بودن انجام اقدامات مثبت به نفع آن‌ها در دستور کار وجود دارد ولی در توسعه حقوق بشر محور، این موضوع برجسته‌تر است زیرا این رویکرد، بیشتر بر توسعه ملی و کشوری متمرکز است و رویکرد حق توسعه، بیشتر بر رویکرد بین‌المللی توسعه و لزوم کاهش شکاف بین جوامع و کشورهای غنی و فقیر متمرکز است.

1 <https://unsdg.un.org/2030-agenda/universal-values/human-rights-based-approach>

منابع

- تیموری، جلال و دیگران (۱۳۹۹)، درآمدی بر نقش مقررات زدایی در بهبود کیفیت اجرای حق توسعه اقتصادی: با تأکید بر قانون برنامه ششم توسعه ایران، فصلنامه مطالعات بین‌المللی پلیس، دوره یازدهم، شماره ۴۳، پاییز ۱۳۹۹، صص ۶۳-۳۸
- جواهریان، زهرا و دیگران (۱۳۹۵)، اهداف توسعه پایدار، سازمان حفاظت محیط‌زیست، معاونت آموزش و پژوهش، تهران: گروه بین‌الملل طرفه، انتشارات حک
- حاجی یوسفی، امیرمحمد، غائبی، رضا (۱۳۹۶)، مفهوم حق توسعه در روابط بین‌الملل از نگاه نظریه پسا استعماری، فصلنامه سیاست جهانی، دوره ۶، شماره ۴، شماره پیاپی ۲۲، زمستان ۱۳۹۶، صص ۷-۴۰.
- دفتر کمیسر عالی حقوق بشر ملل متحد (۲۰۱۴)، فضای جامعه مدنی و سیستم حقوق بشر ملل متحد، رهنمود عملی برای جامعه مدنی، انتشارات دفتر کمیساریای عالی حقوق بشر سازمان ملل متحد، ۲۰۱۴.
- رضایی‌نژاد، ایرج (۱۳۸۷)، تأملی بر مفهوم حق بر توسعه، دانشنامه حقوق و سیاست، شماره ۱۰، زمستان ۱۳۸۷
- زمانی، سید قاسم، غریب آبادی، کاظم، ۱۳۹۶، تحریم‌ها به مثابه نقض تعهدات بین‌المللی دولت‌ها در زمینهٔ حمایت از حقوق بشر، فصلنامه حقوق پزشکی، سال یازدهم، شماره چهارم، بهار ۱۳۹۶
- سلیمی ترکمانی، حجت (۱۳۹۱)، حقوق بین‌الملل توسعه پایدار: از آرمان تا واقعیت، دو فصلنامه دانشنامه حقوق اقتصادی (دانش و توسعه سابق)، دوره جدید، سال نوزدهم، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۱.
- سلیمی ترکمانی، حجت (۱۳۹۷)، حق بر توسعه به مثابه حقی بشری در گستره حقوق بین‌الملل انرژی، فصلنامه مطالعات حقوق انرژی، دوره ۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۷، صص ۴۰۵-۴۲۶.
- سنگوپتا، آرجون (۱۳۸۳)، حق توسعه در نظریه و عمل، منوچهر توسلی جهرمی، مجله حقوقی و دفتر خدمات حقوقی بین‌المللی جمهوری اسلامی ایران شماره سی‌ام، بهار ۱۳۸۳
- صادقی، محمد مهدی، حضرت پور، محبوبه (۱۳۹۴)، حق توسعه و مسئولیت جهانی برای حقوق بشر، اولین کنفرانس بین‌المللی حقوق و توسعه پایدار جامعه مدنی، صداقت، سید ماکان و دیگران (۱۳۹۸)، بررسی رابطه حق توسعه و ارتقاء توسعه پایدار و همه‌جانبه کشورهای توسعه‌نیافته، پژوهش‌های جامعه‌شناختی، سال سیزدهم، شماره سوم و چهارم، پاییز و زمستان ۱۳۹۸.
- فیروزی، مهدی (۱۳۹۶)، موانع و چالش‌های فراروی حق بر توسعه، فصلنامه علمی-پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی، سال پنجم شماره سوم زمستان ۱۳۹۶
- رضایی‌نژاد، ایرج (۱۳۸۷)، تأملی بر مفهوم حق بر توسعه، دانشنامه حقوق و سیاست، شماره ۱۰، زمستان ۱۳۸۷
- A/HRC/RES/33/14, dated 5 October 2016, Resolution on the right to development adopted by the HRC during its 33 Session on 29 September 2016
- A/HRC/RES/33/14, dated 5 October 2016, Resolution on the right to development adopted by the HRC during its 33 Session on 29 September 2016
- A/HRC/RES/42/23, dated 1 October 2019, HRC Resolution on the right to development adopted during its 42nd Session on 27 September 2019.

A/HRC/RES/42/23, dated 1 October 2019, HRC Resolution on the right to development adopted during its 42nd Session on 27 September 2019.

<https://unsdg.un.org/2030-agenda/strengthening-international-human-rights>

<https://unsdg.un.org/2030-agenda/universal-values/human-rights-based-approach>

<https://unsdg.un.org/resources/human-rights-based-approach-development-cooperation-towards-common-understanding-among-un>

<https://unsdg.un.org/resources/united-nations-sustainable-development-cooperation-framework-guidance>

<https://www.ohchr.org/EN/Issues/Development/EMD/Pages/Expert-Mechanism-on-the-Right-to-Development.aspx>

<https://www.ohchr.org/EN/Issues/Development/Pages/22ndSession.aspx>

<https://www.ohchr.org/EN/Issues/Development/SRDevelopment/Pages/About.aspx>

<https://www.ohchr.org/EN/Issues/Development/SRDevelopment/Pages/SRDevelopmentIndex.aspx>.

<https://www.ohchr.org/EN/Issues/Development/SRDevelopment/Pages/SRDevelopmentIndex.aspx>

<https://www.ohchr.org/EN/Issues/Development/SRDevelopment/Pages/About.aspx>

<https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/progressanddevelopment.aspx><https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/righttodevelopment.aspx>

<https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/righttodevelopment.aspx>

<https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/vienna.aspx>

<https://www.un.org/millenniumgoals/global.shtml>

<https://www.un.org/millenniumgoals/mdgmomentum.shtml>

<https://www.un.org/sustainabledevelopment/>

OHCHR, realizing the right to development, 2013, in commemoration of 25 years of the United Nations Declaration on the right to development.

OHCHR, realizing the right to development, 2013, in commemoration of 25 years of the United Nations Declaration on the right to development.

Rabie Mohamed, 2016, A theory of sustainable socio-cultural and economic development, (Hampshire: Palgrave Macmillan)